

Егемен Қазақстан

Экстремизм: себептер мен салдарлар

Елді қорқытып билеме, оқытып биле.

Әйтеке би

Бүгінгі ғылыми айналым мен саясатта экстремизмнің себептеріне байланысты екі бағыттағы пайым басымдыққа ие. Ең алдымен бізде жиі қолданылатын және исламға, басқа діндерге көлеңке түсіретін «діни экстремизм» термині туралы. Бүгін әдебиетте «зорлықшыл экстремизм» терминін қолданғанды жөн көреді. Ал «исламдық экстремизм» термині тек ресейлік және қазақстандық авторлардың оқулықтары мен оқу құралдарында сақталып, бірте-бірте күнделікті қолданыс аясынан ығыстырылу үстінде. Бірінші бағыттағы ғалымдар зорлықшыл экстремизмді туындататын түбегейлі себептер бар деп санайды. Экстремизмнің мұндай себептері санатына әртүрлі діндер өкілдерінің мәдениет, тіл, еңбекке орналасу, қызмет ету, еңбекақы салаларындағы теңсіздігі, ұстаған дініне байланысты саяси қудалануы және тағы басқалар жатқызылады. Бұл бағытты «зерттеушілік бағыт» деп атайды. Екінші бағыт өкілдерінің пікірінше, экстремизмнің себептерін анықтау оны ақтаумен пара-пар. Экстремизмнің ешқандай өзіндік объективті себептері жоқ. Ол экстремистердің, фанатиктердің қалыпты жағдайды талқандап, саяси билікке қол сұғуды көздеген зымиян пиғылынан туындайды. Бұл бағытты «практикалық бағыт» деп атайды. Біріншісін ғалымдар жақтаса, екіншісін үкіметтік ұйымдар, полиция өкілдері, әскерилер, қауіпсіздік құрылымдар қызметкерлері қолдайды. Бірақ себептерсіз қақтығыстардың болмайтыны белгілі. Бұл екі бағыт бір-бірін толықтырып тұр. «Араб көктемі» деп аталған араб елдеріндегі жағдай біздің елде болуы мүмкін бе?» – деген сауал соңғы кезде жиі қойылады. Қазақстанның Араб елдерімен сырттай ұқсастықтары бар. Экономиканың негізінен шикізатқа негізделуі, жұмыссыздық, әсіресе, білімді жастар арасындағы жұмыссыздық, моноцентристік саяси жүйе, жемқорлық, кландық бөліну, ауылдық жерлердегі халық тұрмысының әлі де болса төмендігі. Алайда, Қазақстан халқы Кеңестер заманының талай тар жол, тайғақ кешуінен өткен, партократияның қазақтың тіліне, мәдениетіне зорлығын көрген, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында дағдарысты бастан кешкен. Сондықтан олардың басым көпшілігі қазіргі заманға шүкіршілік етеді. Халықтың негізгі бөлігінің басында баспанасы, жұмысы бар, ол елдермен салыстырғанда біздің тұрмысымыз жоғары. Дегенмен, ойландырмай қоймайтын жағдайлар бар. Экстремизмнің туу ықтималдығын қалыптастыруға тікелей немесе жанама түрде толып жатқан ішкі әлеуметтік факторлар, социумның әртүрлі деңгейлерінде, басқару құрылымдарында бой көрсететін қоғамдық сана көріністері, сондай-ақ, индивидтердің діни тіршілігінің жеке басқа тән қырлары әсер етеді. Осыған орай, қазақтардың діни көңіл-күйіне кері әсер ететін бірнеше факторларды атап кетуге болады. Бұлар ел ішінде теріс этнодіни және этноәлеуметтік ахуал қалыптасуына жағдай туғызады. Ақпараттық кеңістігіміздегі Ресей телеарналарының басымдығы, ислам дәстүрлеріне жат кинофильмдер мен өзге де өнімдерді көрсету діндар мұсылмандарға басқа тілдің, басқа мәдениеттің, ақыр аяғында өзге діннің өктемдігін, оның экспансиясын әйгілегендей көрінеді. Бұл адамдардың іштей қарсылығын, мемлекеттің мәдениет, ақпарат салаларындағы ішкі саясатымен келіспеушілігін туғызбай қоймайды. Әлеуметтік және рухани ахуал да күрделі күйінде қалып отыр. Бас прокуратураның статистикасына сәйкес, 2012 жылы 647 бала қаза тапқан, олардың 166-сы өздеріне өздері қол салған, еліміз бойынша 2300 адам жол апатынан көз жұмып, 19 964-і жарақат алған. Бұл баршаға мәлім фактілер. Зорлықшыл экстремизм құрбандарының нақты саны көп емес. Экстремизмнен шеккен зардабымыздың салыстырмалы түрдегі аздығы – экстремизмді жақтаушылардың психологиялық соқтығыста ақталуына, өздерін діннің қорғаушылары ретінде көрсетіп, жамандық атаулының кінәсін мемлекеттің өзіне аударуға сылтау. Мұның барлығы бұқараның көңілін аулап, халықты өздеріне жақындатуды көздейді. Бұл, сөз жоқ, әлеуметтік ортаға, адамдардың жеке талпыныстарына, жастардың әлеуметтену үдерісіне әсерін тигізбей қоймайды. Кеңес дәуірінде қазақтар негізінен ауыл шаруашылығында, білім, мәдениет салаларында еңбек етті, ал славяндық диаспоралар өкілдері негізінен өнеркәсіп, ғылыми-техникалық, инженерлік

салаларды жайлады. Мұндай «еңбек бөлінісі» қазақтардың өмір салтына, қоныстануына, денсаулығына, психикалық жай-күйіне, мамандықтардың, материалдық және рухани игіліктердің қолжетімді болуына кері әсерін тигізді. Бүгінгі күні де қазақтардың үлесі білікті жұмыс күшінің жалпы санында мардымсыз күйде қалып отыр. Оның үстіне табиғи байлықтарымыз діні де, тілі де басқа шетелдіктер иелігінде. Батыс Қазақстанды АҚШ, Англия, Қытай компаниялары жайлады. Бұларда еңбекақы және тағы басқа салаларда қазақтарды кемсіту саясаты жалғасын табуда. Қазақстандықтар жақсы біледі, әлемнің мұнай мен газға бай аймақтарында, мәселен, араб елдерінде, Малайзияда жергілікті халық әлеуметтік сала бойынша көптеген жеңілдіктерге ие. Ал Қазақстанның батыс аймағының байырғы халқы мұндай қолдаудан ада, керісінше, игерілген табиғи байлықтардың экологиялық зардаптарынан жапа шегуде. Осылайша экономикалық және әлеуметтік мәселелер этникалық және конфессиялық мәселелерге ұласып отыр. Экстремистік ахуалдың қалыптасуына бір-біріне кереғар екіұдай жағдай дем береді. Бір жағынан – көзге ұрып тұрған халық табысының көлеміндегі айтарлықтай алшақтық, аста-төк той-томалақ, жерлеу рәсімдері, жемқорлық және басқа исламдық өмір салтына жат факторлар. Екінші жағынан – кедей-кепшік, маргиналдар, жұмыссыз жастар және оларды қолдаушы өзге де әлеуметтік топтар. Бұл ретте мынадай қорытынды ойға оралады: «Бүгінгі қазақстандық террорист дегеніміз кім? Бұл сұраққа статистикалық мәліметтерге сүйеніп мынадай жауап беруге болар: Бас прокурор Ж.Асанов «Қылмыс жасағандардың 84 пайызы жұмысы жоқ азаматтар» деп түйді. («Егемен Қазақстан, 24.06.2016 ж.). Сотталған террористердің 60%-ға жуығы 29 жасқа дейінгілер. Басқаша айтсақ – жастар. Олардың 95%-ы, жұмыссыз болған. Осылайша, Қазақстандағы террористің портреті айқындалады: бұлар – өмірден өз орнын табуға ұмтылып, бірақ оны таба алмаған жастар. Көбінесе, жұмыссыздар, жақсы білім ала алмай, келешегінен күдер үзгендер. Криминометрика болжамы бойынша, қоғамдағы шиеленістердің өз өлшемдері бар. Жан басындағы орташа табыспен террористік әрекет арасында тікелей байланыс жоқ. Террорлық қылмысқа кедей отбасынан шыққан жастар да, дәулетті отбасынан шыққан жастар да барады. Ал тыйым салу, ашық пікір білдіруді, сөз бостандығын шектеу, әлеуметтік, әділетсіздік, адам құқын бұзу, бір сөзбен айтқанда, қатаң саяси режим мен терроризм арасында байланыс бар. Саяси еркіндік ашықтық, демократиялық ахуал, сөз еркіндігі, бизнеспен айналысуға мүмкіндік қақтығыстардың алдын алады. Адамдар қарнының ашқанынан ғана емес, қадірінің қашқанынан да қарсылық білдіреді. Мынадай жазылмаған ереже бар: экстремизм мен жанжал туғызудың жақсы амалы – діни ұйымдарды, күдіктілерді бұрышқа тықсыру. Осыған байланысты құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жұмысындағы мынадай жайттар назар аударуға тұрарлық. Шындығында құқық қорғау органдарының қызметкерлері азаматтардың құқын қорғау мен сақтау барысында олардың қандай дінді ұстанғанына қарамастан, моральдық және конституциялық принциптерді қатаң түрде басшылыққа алулары тиіс, қандай да болмасын жанжал туғызбау мақсатында түсіністік танытуға тырысулары қажет. Көптеген елдерде құқық қорғау органдарының қызметкерлері үшін арнайы жаттығу оқуларын өткізу жолға қойылған. Мұнда елде таралған діни ұйымдар туралы толыққанды ақпарат беріледі. Кейбір елдерде жергілікті құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне арналып өңірдегі діни ұйымдардың тыныс-тіршілігі туралы жадынама-анықтамалықтар шығарылады, онда осы ұйымдардың мекенжайы, байланыс телефондары, қызметкерлердің діни дәрежесі, оларға тіл кату үлгісі: «Құрметті имам» немесе «Қадірменді мәртебелім» және т.б. көрсетіледі. Терроризмді зерттеуде ғылыми ақтандақтар, заң саласында дау-дамайлар өте көп. Ресейде 2006 жылы терроризмге қарсы іс-әрекет туралы заң қабылданды. Бір мәселе төңірегінде үлкен пікірталастар туды. Террористер бортында 250 жолаушы бар ұшақты басып алып, атом электр стансасына қарай бет алды. Не істеу керек? Егер ұшақ атом электр стансасын жарса, құрбандар саны мыңдап еселенеді, сондықтан ұшақты атып түсіру қажет пе? Қажет. Мұндай заң көптеген елдерде бар екен. Террористер үшін қанша адамның құрбан болғандығы маңызды емес, ең маңыздысы – күш көрсету, қорқыту. Ал мемлекет адам шығынының аз болуын ойлайды. Террористермен келісімге, диалогқа бару керек пе? Көптеген елдерде бұл мәселеде қарсы пікір ұсталынады. Бірақ ойланатын тұстары да жоқ емес. Террористердің мақсаты өздеріне биліктің назарын аудару, тілек-талаптарын

жеткізу. Келісімге бармаған тұста қайшылықтарды шешудің жолы кесіледі. Ал келісім, диалог болса, билік те өз пікірін, талаптарын жанжалды шешудің жолдарын оларға да, халыққа да жеткізеді, болмаса билік те өз талаптарын айтудан, диалогқа бару дағдысынан айырылады. Террористер үндемей шабуылдарын жасай береді, бұзады, жарады, құқық қорғау органдары оларды жояды, қолға түсіре береді. Негізінде де адамның өмірі таразыға түскен тұста биліктің «кішіреюі» де дұрыс. Бірқатар елдерде келістіретіндерді («переговорщик») әдейі дайындайды, кейде олар террористердің ата-аналары, туыстары, бейтарап адамдар болады. Бізде бұл істе тәжірибе жоқтың қасы. Ақтөбе облысында 2011, 2012, 2016 жылы экстремистік шабуыл қантөгіспен аяқталды. Терроризмнен күресте жеңіс деген не және қалай жеңімпаз болуға болады? – деген сауал туады. Мүмкін ол террористердің көзін жою болар. Бірақ ол уақытша жеңіс. Ақтөбе оқиғалары көзін жойған бір өлген террористің орнына екі зорлық-зомбылық технологиясын менгерген террорист келетінін көрсетті. Террористік оқиғалардың төңірегінде террористерді есіркеп, жанашыр ниет білдіру де байқалып қалады. Бірқатар азаматтар Солтүстік Кавказ республикаларында содырларды қолдайтын көрінеді. («Социально-гуманитарные знания», 2005, №3, 28 бет). Біз қаралы күн жарияладық, жазықсыз қаза тапқан азаматтарды аза тұттық. Әрине, қаракшылардың ата-аналары да қан жылап отыр. Оларға өкініш көңілін білдіру жанашырлық таныту да дұрыс. Олардың аналары террорист туған жоқ, орта, әсіресе, салафилер ортасы соған ықпал етті, оған біз де кінәліміз. Ал терроризмге ниеттестік, сөз жоқ, оған дем береді. Ақтөбедегі террорлық қылмысты да қолдаушылар бар. Бұл қоғамға емес, тек погондыларға, полиция қызметкерлеріне шабуыл деушілер кездеседі. Полиция қызметкерлеріне шабуыл ол осы қоғамды қорғайтындарға шабуыл екенін түсінбейді. Ақтөбе облысында ел ішінде террористерге жанашырлық ниет 2011 жылғы Темір ауданында болған оқиғадан кейін қалыптасты. Оқиғаға берілген ресми баға қоғамдық пікірмен сәйкес келе бермеді. Қарулы қақтығыс кезінде көптеген куәгер бола алатын жанжалға қатысушылардың 2011 жылы көздері құртылды. Жұрттың бәрі бірдей зұлымдық сазайын тартты, әділ жазасын алды деп есептемеді. Ақтөбедегі лаңкестік актілерге байланысты ресми ақпараттар құқық қорғау органдарының қызметін жоғары бағалады. Дегенмен, жемқорлық індеті олардың арасында да көрініс алып отыр. Айта кетейік, Ақтөбе облысында 2016 жылдың маусым айында мұнай ұрлады деген күдікпен бір топ жоғары шенді полиция қызметкерлері қамауға алынды. («Актюбинский вестник», 24.06.2016 г.) Орталық және жергілікті билік 2011 жылғы оқиғалардан кейін жұртшылықты идеологиялық талқыдан өткізуді қолға алды. Темір ауданында аз уақыт ішінде қырықтан астам кездесулер өткізіліп, дәрістер оқылды. Ақыр аяғында мұндай шаралар жергілікті халықты ығыр қылды. Шұбаршы ауылындағы және басқа да елді мекендердегі мектептер, мәдениет ошақтары құрылысы, жол жөндеу жұмыстары басталды. Мұның өзі басқа аудандар және елді мекендер тұрғындарының түсінбестігі мен осыған байланысты заңды сұрақтарын тудырды: «Сонда қалай, әлеуметтік және мәдени-тұрмыстық мәселелерді шешу үшін міндетті түрде экстремистік әрекетке бару керек пе?!». Жүйелі, жоспарлы жұмыстың жоқтығы ашық, бүкпесіз болған оқиғаны талдап, халықтың көзін шындыққа жеткізбеу кейінгі оқиғаларға себеп болды ма деген ой, қоғамдық пікір де бүгін жоқ емес. Шынында да, неліктен қанды оқиғалардың алды алынбады, неліктен жұртшылық экстремизммен күрестен оқшауланды? Өңірлік билік біртұтас мемлекеттік машинаның құрамдас бөлігі ретінде қалыпты тұрмыс-тіршілікті қамтамасыз етуге жауапты болғанымен, төтенше жағдайларға мүлдем дайын болмай шықты. Басты себеп мынада: өңірлердегі биліктің жұртшылықпен, жастармен, мәслихат депутаттарымен, жергілікті зиялы қауым өкілдерімен, ардагерлермен байланысы мәз емес, болса да тек мақұлдауды күтеді. Жергілікті билік көп нәрседен бейхабар, кейіннен белгілі болғандай, аталмыш оқиғаларға қатысты түскен дабылға мән бермеген. Сондықтан, өңірлік билік өз рөлін айқын анықтай алмай, 2011 жылы сырттан бақылаушы, көбінесе сырткөз ретінде қабылданды. Бұл жағдайда қалың бұқара экстремизмнің алдын алу жұмыстарында белсенділік танытпайды, бар үмітін құқық қорғау органдары мен арнайы қызмет өкілдеріне артады. Бір сөзбен айтсақ, пісіп жетілген қалыпты азаматтық қоғам жоқ, өзін-өзі басқарудың жергілікті қоғамдық институттары дамымаған. Азаматтық белсенділік жоқ жерде экстремистер күш алады. Бүгінгі жағдайда БАҚ,

ғылым, мәдениет пен білім салаларында исламның өзге бағыттарына да, басқа діндерге де төзімділік танытатын ханафитік исламды мемлекеттің ұстануы өте орынды. Қалыпты жағдайды бұзуға ниетті бүлдіргіш күштерге қарсы мәдени-ақпараттық майдан ашу аса маңызды. Бұл күрес қазақ мәдениетін, дәстүрін, тілін, халқымыздың түбегейлі рухани құндылықтарын кеңінен насихаттау жұмысымен қатар жүргізілуі тиіс. Провинциялық-колониалдық санадан шынайы өмірде ұлттық құндылықтарды белсенді түрде орнықтыру мәселесін кешеуілдетпей шешуге көшуіміз қажет. Экстремистік идеология ұлттық идея арқылы және де оған қазақтың шынайы менталитеті мен дүниетанымының озық элементтерін қарсы қою арқылы ығыстырыла алады. Өңірлерде бабалардың таным-сенімін, діни қайраткерлердің, имамдардың тарихи болмысын, сондай-ақ, ханафит мәзһабы мешіттерінің қазақ халқын тәрбиелеу ісіне қосқан үлесін зерделейтін ғылыми-зерттеу жұмыстарын өрістетуге қажет. Осындай жұмыстар Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде басталып кетті. Бүгінгі экстремизмнің қауіп-қатері өршіп тұрған кезеңде ақпараттық, мәдени және ғылыми саясатты әлеуметтік-мәдени құндылықтарға негіздеп түбегейлі түрде қайта құру – кезек күттірмейтін мәселе. Әйтпеген күнде, теріс тенденциялар күш ала бермек. Бір сөзбен айтсақ, идея мылтықпен емес, тек идея арқылы ығыстырылуы тиіс. Кезінде Платон айтқандай, өз елінде жауыңның болуы мүмкін емес. Егер де қарсыластарың, келіспеушілерің болса, онда оларды сабырмен ақылға шақырып, ымыраға келген жөн. Сөйтіп, олардың өмірін сақтап қалуға жұмыстану қажет, өйткені, шалыс басқанның бәрі бірдей жау емес.

Айталы А.